

Efesus

0

Sansandek Pol mar tonan uliq Efesus-ib lahta Gamuk ameb lehaqta

Pol bit giqirquran osaytab osad in sansandek ka mar tonta (Efesus 3.1; 4.1). Mar tonim in mat anan Tikikus haqay na ugan in waqim ad uliq Efesus-ib tilah (Efesus 6.21-22). Teq mataw asor gamuk ka anan ginad emay, Pol anad on mataw uliq Efesus-ibta na gamuk ka ahol waqeq teq in Yesus ago dauh uliq sinsin usayta nagab em lehid in ahol tuwaq daqaymo haqad in mar tonta haqay.

Sansandek ka ago asor gigerta na in kazaq: Efesus 1-3 teq Efesus 4-6. Asor danmebta nab Pol bilam, God in atatin Yesus Kraiss amalib Juda on mataw teq on mataw en ta asor Juda a haiqta nagan bunmo inaqmo ayahmo gidimun tonta ham. In Kraiss eman bolim in on mataw bunmo giyon ahol nog hulosan muran on mataw Kraiss aholib soqotim inaq osayta na bunmo in bilaqne on mataw en amulikmota tiqiyiy ham. In gilikmanib an geg ug na tihiqiyan in bunmo gigem araqibmo tiqiyim osay ham. Teq sansandek ka ago asor gigerta nab Pol kazaq bilam, Kraiss ago on mataw ginad amulikmo ussa in an alowan tonad teq in gigo os kwaziqta na gileh ugad in God ago daq titnonta naqmo tumuzin daqay ham.

Teq Pol in Kraiss ago on mataw ned amo amo na giqisihunid in en amulikmo tiqiyta na ago ginad em daqay haqad in gamuk awowun kazaq gibilan, God ago on mataw bunmo in God ago bit anon nog iysa Kraiss in tituq liqab diqta nog iyim bit na anon bunmo soraqta ham (Efesus 2.19-22). Sa on mataw na gihol amulikmo iysa Kraiss in gihol na ago afaqin ham (Efesus 4.1-16). Teq on mataw na bilaqne aw aduw ahagenib os nog iysa Kraiss in aw na aduw nog osaq ham (Efesus 5.22-32).

God Kraiss eman bolim i gimen dante wastitayan i on mataw muturta tiqiy

¹ Ari yaqmo Pol. God-mo anad bilaqan ya Kraiss Yesus ago Aposel iyta. Ya sansandek ka God ago on mataw tawonta uliq Efesus-ib Kraiss Yesus ago nan huritad muzinayta na gimen mar tonim eman leh negaq.

² I Gimam God teq i gigo Iyahta Yesus Kraiss inaq in gigem dimunta negad in ne gigem emid kiskismo usan.

Kraiss i gimen kabiy amta na amalib God i ayahmo gidimun ton

³ I God abin iluwuq. In i gigo Iyahta Yesus Kraiss ago God teq in Yesus Amamtamo. In i giqeman i Kraiss aholib soqotim inaq ossa in i giwitan gidimun tonim ago os dimunta Heven-ib usaqta na tiqig bug.

⁴ Na in kazaq. Kwaziq diqmo God og ka a hi emadmo in i Yesus inaq soqoteq osamta na ago

tibilaqan usta. In i ginan anad am, In Yesus inaq soqoteq teq in ya imeb yaqgo on mataw tawonta iyeq os daqay ham. Osad daq araq ananin waq daqayta in giholib haiq iysa in ya inan ginad diq bilaqsa os daqay ham. God i gimen daq nazaq diq tiqem igdaq haqad in aholyon i gitowun tiqamta.

⁵ Gitowun emim in Yesus Kraiss ago kabiy amalib i giwarinan i inmo ago onmin tugwahti, in kwaziqmo anad bilaqan usta nazaq.

⁶ God in atatin Yesus anan anad diq bilaqsa in agem dimunta ugaqta. Nazaq iyan i Yesus inaq soqotim ossa God agem dimunta atatin ugaqta nazaqmo in agem dimunta samanmo naw nog i igaqtamo. Igsa i in ago agem dimunta ayahmo igaqta na anadin emad i abin iluwauqta.

⁷ Yesus Kraiss inmo ahol anedan hulosisim i giza-yim giwamta. Giwagan muran i in aholib soqotim inaq ossa in anedan na i gigo daq meqinta tisuhol bugan God in anadin a ta hi emaqta. God agem dimunta ignan haqad in nazaq i gimen dante dimun diqta na am.

⁸⁻⁹ Emad in agem dimunta nawa na ayahmo diq igan giyunin bugan i ginad tihastitay. Hastitayan God anad ulilemim usta na in i giqisihunan i ginad tiqem has. Na ezaqgo God i gilumsihnan anad bilamta na Kraiss ago hib ulal iysa i ahol waqim God anad ulilemabta na ago tuhurit.

¹⁰ Teq God anad na in kazaq. In nagah bunmo giwamuzad dan ugeq ugeq le in anad usaqta nazaqmo in tugwahtiq bugdaq. Gwahtiq bugid nab teq nagah bunmo Heven-ibta teq ogibta inaqmo in Kraiss ahaqenib iyeq wastitayeqmo tuqus bug daqay.

11-12 God nagah bun diqmo giwamuzad giqemsa in tekomo anad tiqamta nazaqmo diq in gwahtiqayta. Ad kwaziqmo in anad am, Juda on mataw teq danmeb Kraiss anan helmo haqsa ya iholyon giwaqid in yaqgo on matawmo diq iyeq tuqos daqay ham. Osad ya in gidimun tonta na ago in anadin emad in tuteqmo ya ibin tiqiluw daqay ham. Nazaq iyan God in i Juda asor ginan anad amta nazaqmo in bilaqan i in anad na muzinim danmeb Kraiss anan helmo tihawta.

¹³ Ari ne on mataw Juda a haiqta na, ne inaqmo Yesus awagamun dimunta na tuhuritiymo. Ne God ago gamuk helta na huritim ginad emiy, God i inaqmo tigiwaqdaq haqad ne Kraiss anan helmo tihaqiy. Haqad ne Kraiss inaq soqotim ossa God in ago Bugaw Dimunta ne tinag, in ago on mataw bunmo negnan hel diqmo bilamta nazaq. Negan ne ginad emay, Helmo, i God ago on matawmo diq tiqiyim osauqta haqay.

¹⁴ I Yesus anan helmo haqauqta na bunmo i God ago Bugaw Dimunta tuwawta. Waqim inaq osad i ginad emauq, God ago Bugaw i giholib usaqta ka in God ago os dimunta in teq igdaqta na atowun nog i giholib usaqta haqauq. God ago Bugaw Dimunta ka i giholib ussa le God i giwaqid i in ago on mataw tiqiy hasamta haqauq. Haqad God i gidimun tonta na i anadin emad abin tutimmo iluwauqta.

God Efesus on mataw ginad emid hastitaydaq haqad Pol in bulon

¹⁵ Ari mataw ne gibin kazaq bilaqsa ya huritta. Ne Iyahta Yesus anan helmo haqad ne God ago on mataw tawonta na bunmo ginan ginad bilaqta.

¹⁶ Ya ne gibin nazaq huritim tutimmo ya God inaq gamuk emad esey ugaiqta.

¹⁷ I gigo Iyahta Yesus Kraiss ago God in i Gimam iyim uliq Heven-ib abin teq ahol anuwan ayahta inaq osaqta. Nazaq iyan ya in inaq gamuk emad ya ne ginadin emad kazaq bulonaiq, God haqaiq ni ninad dimunta Efesus on mataw na negsa in ginad awaz meqniyan haqaiq. Awaz meqniysa ni ningo gamuk alulin ulilemim usaqta na emid in gimeb ulal iysa in ningo hurit hasiy haqaiq.

¹⁸ Ad ni in ginad emid hastitayanmo haqaiq. Hastitaysa ni in giwageq gidimun tonnan haqad gililewunta na ago in ginad emiy haqaiq. Ginad emad in ningo os dimunta abin inaqta na ago huritiy haqaiq. Ningo on mataw tawonta bunmo in ningo os dimunta na tuwaqim in mataw ginaghan inaqta nog iyim osayta haqaiq.

¹⁹ Teq ya God kazaq bulonaiqmo, Efesus mataw na in ningo zaway awaz meqinta i on mataw ni ninan helmo haqauqta giholib kabiy emaqta na ago in loyiniymo haqaiq. Loyinad ningo zaway in nagah ayah diqmo iyan in a hi ulum kem daqayta na ago in ginad em hasiymo haqaiq.

²⁰ Zaway naqmo kwaziqmo Kraiss aholib kabiy eman in hodhodab usim ta eramta. Eraqan God ago zaway naqmo Kraiss eman in Heven-ib gwalehim God aben aqabun ban tuqos woqim osaqta.

²¹ Osad muran in bugaw aseseqta zaway amo amo wazayta nagan teq angelo giwaz meqme-

qinta maror nog iyim ulilib osayta nagan bunmo giquriyamim in ulilibmo diq osaqta. Osad in nagh aseseqta gibin inaqta nagan bunmo giquriyamad kam muturta teq gwahtiqdaqta nab in abin nazaqmo tuqos tutdaqtamo.

²² God in on mataw Krai ago nan huritayta na ginadin emad in nagh bunmo giqueman Krai ahaqenib tiqiy bugsa in Krai eman nagh na bunmo gifaqin tiqiy.

²³ Teq on mataw Krai ago nan huritayta na in Krai anon iyim in Krai ahol bunmo iyim osayta. Sa Krai-mo in og kait inaq giwaleq ton bugim osaqtamo.

2

God i giqueman i Krai inaq kayeqmo osauqta

¹ Kwaziqmo ne God ago gunun itiyonad daq meqinta haresmo emsa ne gigo daq meqinta naqmo ne ginol eman ne giwitan God ameb tumoqim us.

² Kam nab ne og ka ago gunun haresmo muzinad ne bugaw meqinta kaitab ulilib luwayta gigo gifaqin na anad muzin yaqaytamo. Bugaw meqinta danmebta na ago zaway awaz meqinta in mataw nan a hi huritayta na gigemab kabiy emad gibe yahsa in God aqez othasayta.

³ Kwaziqmo i bunmo nan a hi huritad ginad meqinta gwahtiqsa i muzmo muzinyauqta. Muzinad i giholmo i ginad wamuzsa i gigem kwaziqta naqmo ago adan muzinyauqta. I nazaq diq iyim ginenan gigemab hitiqan iyan God i ginan agem

meqniyyaqta, in on mataw nan othasayta bunmo ginan agem meqniyaqta nazaq.

⁴⁻⁵ Helmo i gigo daq meqinta naqmo i ginol eman i bilaqne mataw tumowta os nog iyyauqta. Teq God i ginan anad bilaq naqmo hiqiysa in i ginan anad ayahmo meqniyyaq. Nazaq iyan in Kraiss eman kayeq iyta nab in i giqeman i Kraiss inaq kayeq tiqiymo. (Na God anadibmo agem dimunta negim in nazaq ne gilumsihim giwamta.)

⁶ Ari i Kraiss inaq araقيبmo kayeq tiqiyan God in i Kraiss Yesus inaq giwazan tiqeraw. Eraqan in i giqeman i Kraiss aholib soqotim inaq ulilib Hevenlib tuqos nog iyauq.

⁷ God agem dimunta ayahmo igad in Kraiss Yesus ago kabiy naqmo amalib i gilowan diq tonta. In anad abeb kam muturta nab in ayahmo i gidimun tonta na in on mataw bunmo giqisihunnan haqad in nazaq amta.

⁸ Na in kazaq. God agem dimunta negan ne Kraiss anan helmo haqan in ne gilumsihim giwamta. Daq nawa na negmo gigo zawayib ne eman a hi gwahtimta. Haiqqam. God anadibmo samanmo ne gilumsihim giwamta.

⁹ Teq ne giholtuw bulad kabiy daq dimdimunta emiyta na ago amenin in ne gilumsihim giwamta nazaq a haiqmo. Nazaq iyan mat araq inmo ahol abin wazid eraqdaqta adanteqin haiq tiqiy.

¹⁰ God-mo i giqeman i mataw muturta iyim osauqta. I in ago kabiy daq dimdimunta emad luwamta haqad in i giqeman i Kraiss Yesus aholib soqotim inaq tuqosauq. God anad i in ago kabiy

dimdimunta na emad osamta haqad in kwaziqmo i gibinib kabiy na tuwastitayan usta.

Krais in Juda mataw teq mataw en ta asor Juda a haiqta nagan bunmo inaqmo giqeman in mataw en amulikmo tiqiyiy

¹¹ Ari ne on mataw Juda a haiqta na ne ginad emiy. Ne gisesan gilulib gwahtiŋim ne in gigo maror ahaŋenib osayta. Ari Juda matawta na nazaqmo in gisesan gigo maror ahaŋenib osad in gihol abatan asan urotayta. Ad in ne gibin wazan woqsa ginan bilaqay, Mataw gisan a hi urotayta haqay. Teq daq na in gibenabmo eman gisanib gwahtiqaqta.

¹² Ad kwaziqmo ne Krais abin a hi hurit yaqayta na ne anadin emiymo. Kam nab ne Krais ago hib pesan diqmo os yaqayta. Osad ne Isrel gigo maror aduganib a hi os yaqay. Ad God in Isrel gisesan nenaq an adugan wazad in giwamuzeq gidimun tonnan hel diqmo gibilensa ne asan ban os yaqay. Nazaq iyan God teq ne gilumsihdaqta nazaq ne ginad a hi em yaqay. Sa God ne giholib hiqiyen ne og kab dante haresmo samanta muzad luw yaqay.

¹³ Kwaziqmo ne God ago hib pesanmo diq osiyta. Ari muran Krais moŋan anedan womta na amalib God ne giqeman ne Krais Yesus inaq soqotim osad ne God agerabmo diq tuqosayta.

¹⁴ Na in kazaq. Juda mataw in mataw en ta asor Juda a haiqta nagan bunmo nenaq an geg ugayta. An geg ugsa daq na gigel tonan in gimi gimo iyim araŋibmo a hi osayta. Teq Krais inmo ahol anedan amalib gel na wolbiyayan mataw na gilikmanib bab usta na tihiqiy bug. Hiqiy bugan

Krais in mataw na bunmo giwastonan in mataw en amulikmo tiqiyiy.

¹⁵ Krais i gimen ahol nog hulosta nab in God ago maror Moses bilamta na aduganib gunun amikmikta giqusta na gimuzan maror kwaziqta na akaman tihiqiy. In nazaq emim in mataw en bunmo inmo aholib giwastonan in mataw en muturta amulikmo tiqiyim in bab hulosad araqibmo tuqosay.

¹⁶ Na in kazaq. Krais inmo ahol amalib on mataw en bunmo giwastonim in gigo ban wam. Waqan mataw ayib dom wolani in moqim on mataw na bunmo gibinib God inaq an anobun tuwastitayiy. In daq nazaq emim in mataw en bunmo gilikmanib an geg usta na wol eman tihiqiy.

¹⁷ Hiqiyani in ago kabibiy mataw giqeman in lehim bab tihiqiyta na agamukan ne mataw pe-sanmo osiyta na gibilenad in mataw sinsin osiyta na tigibileniymo.

¹⁸ Na ezaggo Krais in i on mataw bunmo gimen dante wastitayan muran God ago Bugaw amulik naqmo i bunmo gilumsihsa i araqibmo Gimam Iyah agerab loqauqta.

Krais ago on mataw bunmo in God ago bit nogta

¹⁹ Nazaq iyan muran ne God ago maror asan ban iyim mataw begbegta og saw haresmo luw yaqayta nazaq ne a ta hi luway. Haiqqam. Ne God ago on mataw tawonta na bunmo nenaq araqibmo God ago maror aduganib tugwahtiqim ne in asenlulmo diq tiqiyim osayta.

²⁰ Ne bilaqne God aholyon bit amta nazaq nog. Sa God ago Aposel teq in ago nantut nagan in bilaqne tituq gan nog iysa God in gimalib ago bit na wazan tiqeraqaq. Sa Krai Yesu in bit na ago tituq liqab diqta iyim in bit na anon bunmo tisoraq.

²¹ Sorsa bit na aditin bunmo Krai aholib soqo-tim ussa Iyahta Krai-mo in bit na ulum tutsa in ayah iyad God ago bit tawonta nog tiqiyaq.

²² Sa ne inaqmo Krai Yesu ago hib soqotan in ne giwaqim Juda on mataw na nenaq girom tonan ne bunmo God ago bit in ago Bugaw Dimunta bo osaqta na tiqiyiy.

3

Pol ago kabiy in Yesu awagamun dimunta on mataw en ta asor Juda a haiqta nagan gibilenaqta

¹ Daq alulin nazaq iysa iyan yaqmo Pol ya ne on mataw Juda a haiqta na gilumsihnan haqad Krai Yesu ago gamuk gibilenaqta. Teq ya kabiy naqmo emsa mataw ya iwazim iqirquran ya bit kab tuqosaiq.

² Nabag ne yaqgo tuhuritiya. God on mataw en ta asor Juda a haiqta nagan inaqmo gilumsihta agamukan na in ya yagan ya gamuk na wamuzad ne gibilenaqta.

³ Gamuk na kwaziqmo ulilemim usta. Teq God eman yaqgo hib ulal iyan ya ago tuhurit. Huritim ya gamuk na asitmo nawa ne gimen mar tonan ne ahol tuwaqiy.

⁴ Krai boleq on mataw en bunmo gilumsi-hdaqta na agamukan ulilemim usta. Teq ya

ne gimen gamuk nawa mar tonta na ne ahol tuwageq teq ya Krai ago kabiy alulin hurit kenta nazaq ne ginad tiqem has daqaymo.

⁵ Kwaziqmo God gamuk na ulileman ussa in mataw a hi gibilenyaq. Ari muran God ago Bugaw Dimunta in God ago Aposel tawonta na teq in ago nantut tawonta na gamuk ulilemabta na tigibilan.

⁶ Gamuk na kazaq bilam, On mataw en ta asor Juda a haiqta nagan in Juda mataw nenaq ara qibmo Yesus awagamun dimunta tuwaqim in bunmo ara qibmo Gimam God atatniz tiqiyim osayta ham. Osad in bunmo mataw en amulikmo iyim in bunmo Krai anon amulikmo tiqiyimo ham. Iyan God in Krai Yesus amalib on mataw gidimun tonnan haqad hel diqmo bilamta agamukan na in muran Krai ago on mataw bunmo gigota tiqiy ham.

⁷ God ya itowun emim agem dimunta yagad in ago zaway ya iholib tiqam. Eman zaway na amalib ya Yesus awagamun dimunta na akabiy an emaiqta.

⁸ God ago on mataw tawonta na bunmo gilimanib ya ibin amik diq usaqta. Ta teq God kabiy dimunta na samanmo naw nog yag. Kabiy na ya on mataw en ta asor Juda a haiqta nagan gibilenid Krai in gilumsihta na ago in hurit daqayta. Teq Krai i gilumsihta na in nagah ayah diqmo iyan i a hi ulum kemamta.

⁹ God nagah bunmo giqeman osayta. Ad in on mataw en ta asor Juda a haiqta nagan gilumsihtgo anad usta na in isihan kam sisaqmo diq ulilemim usta. Teq muran ya in anad ulilemim usta na

ulalabmo bilaqsa on mataw en bunmo tuhurit kemayta.

¹⁰ Nazaq iysa iyan on mataw Yesus ago nan huritad abin sorsa God anad dimdimunta amo amo na in gigo hib ulal tiqiyay. Ulal iysa Heven-ib angelo giwaz meqinta maror gan osayta na teq bugaw aseseqta gibin inaqta nagan bunmo in tuhurit kemaymo.

¹¹ Kwaziq diqmo God daq nazaq emnan haqad anad emad osta. Ossa muran i gigo Iyahta Kraais Yesus gwahtiqim in God anad na tuwol net bug.

¹² I Kraais anan helmo haqad aholib soqotim inaq osad i God agerab loqnan a hi rabauqta. Haiqqam. Muran i God anognib gwahtiqsa nagh ara q i gidanin a hi qwayaq.

¹³ Nazaq iyan muran ya ne gibilenaiq. Ya ne gilumsihad santitiy soraiqta ka luweq ne ya ibiyad gidan sosil iydaq haqaiq. Haiqqam. Ne ya inan ginad dimniyan. Ya ne gimen afaqan ka sorsa God ago hib ne gibin inaq tiqiyay. Gibin inaq iyeq abeb teq ne le tugwahtiqeq dimunmo tuqos daqay.

Krais ago on mataw Efesus-ib osayta na giwaz meqniyeq tur daqay haqad Pol in gimen God bulon

¹⁴ I Gimam Iyahta ne gilumsih naqmo hiqiyta na ya anadin emad ya in ayon ibakbakan ulum laquwaiqta.

¹⁵ In on mataw Heven-ib teq og kab osayta na bunmo Gimamta teq inmo bilaqan on mataw en bunmo in gimo gimaman og kabta gihaqenib osaytamo.

16 Ya in ayon ibakbakan ulum laquwim turad ya ne gimen kazaq God bulonaiqta. God haqaiq ni nibin teq ningo zaway ayahmo usaqta nazaqmo ni Efesus on mataw na ayahmo gilumsihmo haqaiq. Gilumsihad ni ningo Bugaw emid le in giduganib usad in ginad gigem inaq emid awaz meqniyan haqaiq.

17 Awaz meqniysa on mataw na Kraiss anan helmo haqsa Kraiss in gimuganib osanmo haqaiq. Sa Kraiss in ginan anad bilaqaqta na in loyinat giwaz meqniyeq turiy haqaiq. Bilaqne ay aninin og aduganib wolehim og waz naqmo hiqiysa ay na zaway iyim turaqta nazaq nog haqaiq.

18-19 Nazaq iyeq teq Kraiss agem dimunta neqaqta na in loyin kemiy haqaiq, ningo on mataw tawonta bunmo loyinaqta nazaq haqaiq. Loyinsa Kraiss i ginan anad bilaqaqta na in nagah ayah diqmo iyim ago sisaq pesanmo lehaqta na ago in ginad emiy haqaiq. Teq nagah na ulilibmo diq gwalehim abeqar ogibmo diq wolehaqta na ago in hurit kemiy haqaiq. Hurit kemeq Kraiss ago daq na ayah diqmo iyim i ginad bunmo uriyamta nazaq in ginad emiy haqaiq. Efesus on mataw na in nazaq diqta iyid teq ningo daq teq ninad dindimunta nagan bunmo in giholib ate gwaleq usan haqaiq.

20 Ari God ago zaway i gigemab kabiy emaqta na amalib in i gidimun diq tonaqta. Teq i ginad emad susumun ugauqta na in i igad in nagah asor i anadin a hi emta inaqmo em igaqtamo. Igsa i nulingo biyab haiq.

21 Nazaq iyan kam bunmo tuteqmo on mataw Kraiss ago nan huritayta na in God abin iluwiy. Sa

God in Kraiſ Yesuſ ago hib abin ayahta waqanmo. Waqſa daq na muran useq le on mataw gidauhan abeb teq gwahtiq daqay na gigo kamub iyeq in nazaqmo leh tutan. Hel diqtaqmo.

I Kraiſ anon nog iyim osad God ago daq dimdimunta naqmo i emuq

4

Kraiſ ago on matawta na bunmo in Kraiſ anon

¹ Yaqmo Pol, ya Iyahta ago kabiy emaiqta na ago ya iqirquran osaiqta. Osad ya atoranno kazaq ne gibilenaiq. God ne gililewunan ne in agota tiqiyim osayta haqaiq. Nazaq iyan ne anonon diqmo luw osad ne gigo daq bunmo in God ago liley na inaſ rireneqmo usan.

² Ne gihol wazid woqſa daq kiskistaqmo giyog-niz gigo hib emiy. Emsa giyow araſ ne gimeqin tonid ne gigem hidmo hi meqniyan. Haiqqam. Ne an alowan tonad an anan ginad bilaqſa osiy.

³ Sa God ago Bugaw Dimunta anad dimunta negſa ne gigem amulikmo iyeq osiy. Osad ne giholtuw bulad zib alowab oſgo adan muziniy. Muzinſa daq na bilaqne am nog ne giqirqurid ne mataw en amulikmo iyeq osiy.

⁴ Kraiſ anon amulikmo usaqta. Sa Bugaw Dimunta in amulikmo oſaqtamo. Ad nazaqmo God ne gililewunan ne in ago on mataw bunmo nenaq waſtonim ne bunmo araſqibmo God teq gidimun tondaqta na amen emim osayta.

⁵ Teq i gigo Iyahta amulikmo oſaqtamo. Oſſa i bunmo God ago gamuk helmota amulikmo

wazad i bunmo daq amulikmo muzinim Kraiss abinib yuw huzauqtamo.

⁶ Teq God amulikmoqmo osad in i bunmo Gimmamta. In ago on mataw bunmo inmo ahaqenib iysa in giwamuzaqta. Giwamuzsa in gigo kabiy daq bunmo inmo anad muzinaqta. Sa in ago on mataw na bunmo gilikmanib in nenaq osaqtamo.

⁷ I bunmo God ahaqenib araqibmo iyim osauqta. Ta teq Kraiss in ago zaway araqibmo a hi igaqta. Haiqqam. In anad emad zaway ezaqta in igdaqta naqmo in i amulik-mulikmo naw nog samanmo tiqig.

⁸ Na ago God ago marib gamuk araq kazaq bilam,

In bab emim mataw kabemmo giqirqurim teq in giqad ulilibmo tugwalah ham. Gwalehim in ago walmataw naw amo amo tinag ham.

Buk Song 68.18

⁹ Teq gamuk nawa bilam, “In gwalah” hamta na alulin in kazaq. Danmeh in pesanmo ulilib osim ogib gewomta.

¹⁰ Teq mat pesanmo gewomta naqmo muleqim gwalehad in kait uriyamim ulilibmo diq a ta gwalah. Nazaq iyan in og saw bunmo tuwaleq ton bugim osaqta.

¹¹ Teq in ago on mataw naw amo amo kazaq nagta. Mataw asor in Aposel akabiyan nag. Sa asor in God ago ago nantut akabiyan nag. Sa asor in uliq-uliqgo luwad Yesus awagamun dimunta on mataw gibilengo akabiyan nag. Sa asor in God ago sipsip giwamuzgo akabiyan negad in mataw asor God ago gamuk asuleqin bilaqgo akabiyan nag.

¹² In ago on mataw tawonta na giwaz meqniyeq ago kabiy dimunmo tiqem daqay haqad in naw amo amo na nagta. Negan in kabiy amo amo na emsa Krai anon ayah iyaqta.

¹³ Ari i bunmo nazaq an ulumsihad kabiy amo amo na emad teq i bunmo ginad helta amulikmo ussa i God atatin ago tuhurit kemam. Hurit kemeq nab i gihol tizilimdaq. Zilimad teq i Krai anon wolnet bugid in bilaqne mat ahol bunmo usaqta nog iyad in anon afaqin inaq tirirendaq.

¹⁴ I nazaq diq tiqiyeq teq i amun amikta os nog a ta hi iyam. Sa mataw gimileq meqinta nagan gigo suleq katiyta bilaqsa i bilaqne muy kamisib lehsa tim bolad sorsa in haresmo lehaqta nazaq i a hi iyam. Mataw na gimileq iyad yuw hunegsa i huriteq a hi muzinam.

¹⁵ Haiqgam. I mataw ginan ginad bilaqsa gamuk heltaqmo gibilenam. I nazaq toneq teq i Krai anon nog iyeq ayah tiqiy bugamta. Ayah iy bugeq i gifaqin Krai ago towubmo tugwahtiqeq inaq diq tisoqotamta.

¹⁶ Krai i gifaqin iyim ossa i in abensen ameqnagin teq in ahol anaghan bunmo iyim osauqta. Sa i gifaqin na zaway igsa i kabiy anononmo emauqta. Emad i bunmo an soqotim araqibmo diq osad i an anan ginad bilaqsa osauqta. I nazaq emad ossa Krai anon na ayah iyad in awaz diq timeqniyaq.

Krai ago on mataw loq gel muturtab luwiy

¹⁷ Ari i bunmo Iyahta ahaqenib iyim osad iyan ya gamuk ka atoranno kazaq diq ne gibilenaiq. On mataw God abin a hi huritayta na gigo daq

ne hi muziniy haqaiq. On mataw na ginad agadanmo diq iysa in daq hi emnanta kabemmo emayta.

¹⁸ In ginad romriq iyan in ginad a hi em hasayta. Ad in gigem soqotim ussa in ginad dimunta araq a hi usaqta. Nazaq iyan in God ago maror asan ban osad in ago os dimuntab nab bo a hi gwahtiqayta.

¹⁹ In daq meqinta emim gihol a hi loyinat gimebay a hi woqaqta. Sa ginad meqinta bolsa in a hi wasihad adan emmo emayta. Mataw nazaqta in daq meqinta anumlan inaqta bunmo emnan ginad diq bilaqayta.

²⁰ Ari ne Kraiss ago suleq waqiyta na in ne daq meqinta nazaq emgo a hi bilamta.

²¹ Ne Kraiss ago tuhuritiyta. Ad ne in ago suleq bunmo tuwaqiyta. Suleq na ne daq helta Yesus i giqisihunta naqmo asuleqin ne waqiyta.

²² Waqan suleq na bilam, Ne gigo os kwaziqta na gileh ugad ne ta hi muziniy ham. Na ezaqgo ne gigem kwaziqta na eraqad kat negsa ne nagah haresmo utet yaqayta. Sa daq naqmo ne gihol meqin tonyaqa. Teq ne Kraiss ago suleq na huritim ne gigem kwaziqta na muzan tilah.

²³ Teq suleq na kazaq bilammo. Ne ginad buliyid muturta iyan ham.

²⁴ Ne ginad muturta iyid teq ne mat muturta ago daq waqeq tubusan nog giholib emiy ham. God-mo ne giqeman ne on mataw muturta gwahtiqayta. Gwahtiqim ne gigo daq God ago daqmo nog iyaq. Nazaq iyan ne mutur iyim daq titnonta emad ne God ago on mataw tawon diqta iyim osayta.

²⁵ Nazaq iyan ne gamuk katiyta ago adan hulosity. Hulosad i gimaqbaban Kraiss aduganibta na nenaq gamuk emad i nan heltaqmo an bulonad osuq. Na ezaqgo i bunmo mat amulik naqmo ahol asor iyim osauqta.

²⁶ Teq ne gigem meqniysa ne gihol waz naqmo hiqiyeq daq meqinta hi emiy. Ad ne gigem meqniydaqta na hulosityd sisaqmo hi usanmo. Haiqqam. Zeq a hi woleh bugsa ni hidmo leheq nimaqbab nog ni nigem meqinta ugta na inaq an anobun wastitayiy.

²⁷ Luweq ne Satan ayon dan has ugid in ne gilikmanib gwahtiqeq ne gigo os timeqin tondaq.

²⁸ Teq mataw rin tonad luwayta na in ta hi rin toniy. Haiqqam. In Kraiss anan helmo tihaqim in daq titnonta muzinad in gimo gibenab kabiy daq tiqem daqay. In nazaq emeq teq mataw nagah ago siqim iysa in gimo gigo nagah amalib tigilumsih daqay.

²⁹ Gamuk meqinta araq diq ne giqezab hi gwahtiqan. Haiqqam. Gamuk dimunta mataw gilumsihid in giwaz meqniyey os daqayta naqmo ne bilaqiy. Bilaqsa mataw ginad siqim iyayta na huritad in ginad tizilimdaq.

³⁰ Teq ne God ago Bugaw Dimunta emid ahol afaqan hi iyan. Bugaw na in God ne gizayan ne in ago on mataw tiqiyiyta na atowun nog ne giholib usaqta. Tow na ne giholib ussa le Yesus ta boldaqta akaman nab teq God ne giwaqid ne in ago tiqiy has daqay haqad in nagta.

³¹ Teq ne yuwlozin bilaqayta na adan hulosity tayiy. Ad ne gigem meqniyaqta na teq ne an wadad haresmo an mugad an bilawunayta na ne

hulos bugiymo. Ad gigem meqniysa an meqin tonayta adan na ne aban diq emad luwiy.

³² Ne an alowan tonad an agem dimunta ugad osiy. Osad ne gimaqbaban daq meqinta negsa ne walemad anadin ta hi emiy. Ne Kraiss aholib soqotan God ne gigo daq meqinta walemim anadin a ta hi emaqta nazaqmo ne emiy.

5

I saw anuwanib luwuq

¹ Ne God ago onmin iyan in ne ginan anad diq bilaqta. Nazaq iyan ne in asen muzeq in daq em nogmo ne emiy.

² Ad Kraiss i ginan anad bilaqsa in i giyon ahol nog hulosta nazaqmo ne an anan ginad bilaqsa osiymo. Na ezaqgo Kraiss ahol tamaz nog God ugan God ameb in bilaqne tamaz ahuran dimunta nog iyan in huritim anad diq bilamta.

³ Teq ne an haresmo hureqeq inaq hi usiy. Ad ne daq anumlan inaqta bunmo hi emad mataw asor gigo nagah hi utetiymo. Daq nawa ya ginan bilayta na ne aban emsa in abin asit ne gilikmanib hi gwahtiqa. I God ago on mataw tawonta iyim i nazaq wastitayegeq osamta.

⁴ Teq ne gamuk meqinta teq gamuk agadanta teq gamuk akamolmolin inaqta meqinta nagan ne hi bilaqiy. God ago on mataw gamuk naqanta a hi bilaqayta. Haiqgam. Ne gamuk meqinta na huload gamuk dimuntaqmo amalib God eseymo ugiy.

⁵ Ne gamuk ka huriteq ginad diq em hasiy. On mataw an haresmo hureqim inaq usayta na teq

mataw daq anuwan inaqta emayta na teq mataw nagah haresmo utetayta na in God ago maror aduganib gihin haiqta. Mat nagah haresmo ute-taqta na in bilaqne god katiyta abin iluwaqta nazaq nog iyaq. Mataw naqanta nagan bunmo in God ayow Kraiss inaq gigo os dimunta nab le a hi gwahtiq daqayta.

⁶ Ne gihol waz naqmo hiqiyiy. Luweq mat araq kat negad ago gamuk samanta gibilensa ne muzin daqay. Ne nazaq hi emiy. Mataw gamuk samanta muzinad God ago gunun othassa God in ginan aqem meqniysa faq negaqta.

⁷ Nazaq iyan ne mataw naqanta giholib hiqiyad nenaq araqqib hi luwiy.

⁸ Kwaziqmo ne romriqab osiyta. Ari muran ne Iyahta aholib tisoqotim ne inaq saw anuwanib tuqosay. Nazaq iyan ne on mataw saw anuwanib luwayta nazaq nog ne luwiy.

⁹ Na ezaqgo ne saw anuwanib daq emsa saw anuwan naqmo in ne gigo daq dimdimunta teq ne gigo daq titnonta teq ne gigo daq helta nagan bunmo giqeman anon kabemmo tisorqenaqta.

¹⁰ Teq naga daqin ne emsa Iyahta anad dimniyaqta naqmo ne nagunad luwiy.

¹¹ Mataw romriqab osad daq samanta emsa ne gilumsihad ginaq hi emiy. Haiqqam. Ne gigo daq dimunta naqmo amalib ne mataw gigo daq meqinta emid ulal iyan.

¹² Na ezaqgo daq hares mataw ulilemim emayta na in meqin diq iysa i giqezabmo bilaq-nan gimebay woqta.

¹³ Ari nagah bunmo saw anuwanib gwah-tiqimmo ulal iyaqta. Nazaq iyan saw anuwan

naqmo in daq bunmo alulin eman ulalab gwahtiqaqta.

¹⁴ Daq naqmo ago mataw bar wazad kazaq bilaqayta.

Mat ni usaqta na ni eraq haqayta.

Eraqeq ni hodhod huloseq asan ban gwahtiq haqayta.

Gwahtiqeq ni Krais ahol anuwanib os haqayta.

¹⁵ Nazaq iyan ne gihol wamuzad luwiy. Ad ne mat anad haiqta luw nog hi iyiy. Haiqqam. Ne bilaqne mat anad inaqta luw nog iyiy.

¹⁶ Muran kam kab daq meqinta haresmo gwah-tiqim tilehaq. Nazaq iyan ne kam abu hi ulumad ne God ago kabiyy em naqmo hiqiyiy.

¹⁷ Ad ne agadan hi iyad Iyahta anad ezaq usaqta na ago ne ginad em haseq nazaqmo ne emiy.

¹⁸ Teq ne yuw atoranta ayahmo uluwad gimaqbel hi hulosity. Haiqqam. Yuw na mataw ginad wamuzsa in daq hi emnanta emad in gimo gihol meqin tonayta. Ari negmo teq ne God ago Bugaw Dimunta ban ugid in ayahmo ne giholib usad ne ginad wamuzan.

¹⁹ Sa ne gimaqbaban nenaq humab woleq lotu abarin teq Buk Song-ib bar usaqta nag teq bar asor Bugaw Dimunta ne ginadib eman gwahtiqaqta nagan ne wazad osiy. Osad ne Iyahta ayon bar nagan wazad ne gigemabmo diq in abin iluwiy.

²⁰ Teq ne giholib daq bunmo gwahtiqaqta na ago ne i gigo Iyahta Yesus Krais abinib i Gimam God esey ugiy.

On mataw an tuwaqiyta gimen gamuk

²¹ Kraiss ne gibiyumzsa ne in wazinad ahaqenib iyeq osiy.

²² Teq ne on mat tuwaqiyta na, ne Iyahta ahaqenib iyim osayta nazaq ne gidugniz gihaqenib iyeq osiymo.

²³ Na ezaqgo mat in awe afaqinta. Bilaqne Kraiss in on mataw inmo ago nan huritayta na gigo gifaqin iyim osaqa nazaq nog. Teq Kraiss in ago on mataw na gilumsihim giwaqan in Kraiss anon nog iyim osayta.

²⁴ Ad Kraiss ago on mataw in ahaqenib iyim osayta nazaqmo on in gidugniz gihaqenib iyeq in ginad muzin bugiy.

²⁵ Sa ne mataw aw tuwaqiyta na, ne giqonan ginan ginad bilaqan. Kraiss in ago on mataw ginan anad bilaqsa in gilumsihnan haqad ahol nog hulosta nazaqmo ne giqonan ginan ginad bilaqan.

²⁶ Kraiss in ago on mataw na giqemid tawon diq iy daqay haqad in gimen ahol nog hulosta. In nazaq emim teq in ahol awagamun na in ago on mataw negan in tuhuritiyta. Huritim in gamuk na anan helmo haqad yuw huzan Kraiss in gigem suholan in ameb ginumlan tihiqiy.

²⁷ Ginumlan hiqiyin in giwaqan dimun diqmo iyan Kraiss aholyon tigiwam. Kraiss ago on mataw na giholib gibatlan araq hiqiyin gisan dimun diq iysa in gihol awaqan dimunmo diq tiqiy hasaqa. Nazaq iyan in Kraiss ago on mataw tawon diqta iyim in giholib daq araq ananin waq daqayta na a hi usaqa.

²⁸ An nazaqmo mataw aw tuwaqiyta na in gimo gihol anan ginad bilaqaqa nazaqmo in giqonan

ginan ginad bilaq daqaymo. Mat in awe alowan tonad na inmo ahol alowan tonaqtamo.

²⁹ Mat araq diq inmo ahol bab ugad a hi meqin tonaqta. Haiqqam. Mataw bunmo in gimo gihol alowan tonad in gihol anononmo wamuzayta. Teq Kraiss in ago on mataw giyon nazaq emaqtam.

³⁰ Na ezaqgo i inmo ahol anaghan nog iyim ossa in nazaq i gidimun tonaqta.

³¹ Daq alulin naqmo ago mat in anen amam gihuloseq in awe aholib tisoqotdaq ham. Soqoteq in giger gihol amulikmo iyeq tuqos daqay haqad in bilam ham. *Jenesis 2.24*

³² Mat awe inaq ezaq tonim gihol amulikmo iyayta na alulin ulilemimmo diq ussa i a hi ulum kemamta. Teq ya gamuk na waqim Kraiss ago on mataw nenaq giholib emim ya in ginan bilaqaiq.

³³ Ari ne mataw amulik-mulikmo bunmo ne gihol anan ginad bilaqta nazaqmo ne giqonan ginan ginad bilaqan. Sa aw aduw wazinad ahaqenib iyeq osan.

6

Pol in onmin ginenmaman nenaq gimen gamuk bilam

¹ Onmin, ne ginenmaman nenaq araqibmo Iyahta aholib soqotim inaq osayta. Nazaq iyan ne ginenmaman gigo gamuk huritiy. Daq na God ameb dimun diqta.

² Na ezaqgo God ago mar kazaq bilam, Ni ninenmam giqez hurit ham. *Lo 5.16a*
Ari God in ago gunun asor tibilaqim teq in gunun nawa na bilaqim abitanib in gamuk araq i

gidimun tondaqta na tutim in kazaq hel diqmo bilam,

³ Ni ninenmam giqez huriteq teq ningo os dimniysa ni og kab sisaqmo tuqosdaq ham.

Lo 5.16

⁴ Ari onmin gimaman ne gigo onmin gimeqin tonsa in gigem hi meqniyyi. Haiqqam. Ne in giwamuzad gigo daq wastitayad Iyahta ago suleq dimunta amalib in gibileniy.

Kabibiy mataw gigo aseseqta na nenaq gimen gamuk

⁵ Ari ne kabibiy mataw samanta, ne ginamreniz og kabta na gihaqenib iyeq osad ne girabunad giqez hurit kemiy. Ad ne Kraisa ago gamuk muzinayta nazaq ne in giqez muzinad ne ginad giger hi iyan.

⁶ Luweq ne ginad em daqay, I gigo aseseqta kawa osay haqad ne kat negad in gimebmo kabiy emsa in ne ginan ginad dimniyy daqay. Haiqqam. Ne Kraisa ago kabibiy mataw iyim ne God anad muzinim mataw na gigo kabiy emayta. Nazaq iyan ne gihol bunmo kabiy ugad ne hi katiyad anononmo emiy.

⁷ Ne giholtuw bulad gigem dimniysa kabiy emiy. Na ezaqgo ne matawmo gigo kabiy a hi emay. Haiqqam. Ne Iyahta ago kabiy emayta.

⁸ Ad ne ginad kazaq emiy. Mataw samanmo luw osayta na in gigo kabiy dimunmo emid Iyahta in amenin naw dimunta tinegdaq. Ad nazaqmo kabibiy mataw samanta na in gigo kabiy dimunmo emid Iyahta naw dimunta naqmo in tinegdaqmo.

⁹ Ari ne kabibiy mataw gigo aseseqta, ne gigo kabibiy mataw samanta gimen daq dimuntaqmo emiy. Ad ne tor negad ginolnan tonsa in rabayta na ne hulosiy. Iyahta Heven-ib osaqta na in ne gigo Iyahta teq in kabibiy mataw samanta na gigo Iyahtamo. Ad in mataw gibin inaqta gigo a hi lehaqta. Haiqqam. In mataw bunmo gimen daq amulikmo emaqta.

Krais ago on mataw in mataw bab emayta nog luwiy

¹⁰ Ari yaqgo gamuk ta asor usaqta na in kazaq. Ne Iyahta inaq soqoteq ago zaway waqad ne giwaz meqniyeq osiy.

¹¹ God bab emgo abalawun negaqta na bunmo ne waqeq gihol siheniy. Gihol sihenid teq Satan ulilemeq ne gimen kilek amidon hunegsa ne zaway iyeq titur daqay.

¹² Na ezaqgo i matmo inaq bab a hi emauqta. Haiqqam. I bugaw meqinta gigo aseseqta nag teq og ka ago bugaw marorta nagan teq nagah aseseqta giwaz meqin diqta kam aromriq inaq ka ago daq wamuzayta nag teq bugaw meqinta ulilib luwad mataw gimeqin tonayta nagan nenaq i an wolaqta.

¹³ Nazaq iyan God bab emgo abalawun bunmo negaqta na ne waqeq giholib emiy. Giholib emeq teq kam araq bab meqinta boldaqta nab ne zaway iyeq tursa bab na bo ne ginolsa ne a hi woq daqay. Haiqqam. Ne gihol anononmo wastitayeq teq ne bab na inaq an wolad ne giwaz meqniyeq titur daqay.

14 Nazaq iyan ne gihol wastitayeq zaway iyeq turiy. Ne God ago gamuk helta waqeq let nog gihulib hureqid usan. Ad teq Kraiss ago daq titnonta ne emayta na in bilaqne gibanisih ain-ibta na nog ne giholib usan.

15 Sa kam bunmo ne gihol wastitayeq God ago gamuk dimunta mataw gigem eman kute nemaqta na ne bilaqgomo iyeq osiy. Ad ne God ago gamuk bilaqgo iyim osayta na ne bilaqne gisendugan nog gisenab emeq turiy.

16 Nagah na bunmo ne giholib emeq teq ne ginad helmo haqayta na dareq nog ne wazeq turiy. Tursa mat meqinta na ago kilek amidon faq oyaqta na ne gimen hunegsa ne dareq na amalib tuqot has daqay.

17 Ad God ne gilumsihim tigiwamta na agamukan in bilaqne hat ain-ibta ne gifaqin isiheq us nog iyan. Sa ne Bugaw Dimunta ago baqir wazeq turiy. Baqir na in God ago gamuk naqmo.

18 Bugaw Dimunta ne ginad wamuzsa tuteqmo ne God inaq gamuk emad in ne gilumsihgo haqad ne buloniy. Ad tuteqmo ne gihol asawan woltayad osiy. Teq kam bunmo ne God ago on mataw tawonta na gimen God bulonad ne daq na hi hulosiy.

19 Teq ne yaqmen God bulonsa in ya ilumsi-hanmo. Ilumsihsa teq ya iteb inmo ago nantut gwahtiqsa ya a hi rabad Yesus awagamun dimunta alulin ulilemim usta na tibilraq sireq-daiq.

20 Ya God abinib gamuk na bilaqad luwsa iqirquriyta. Teq ya bit kab osad ya God ago nantut na bilaq tutaiqta. Nazaq iyan ne yaqmen

God bulonsa ya rab bayid woqsa ya God-mo anad muzinad ago gamuk na tibilaqdaiq.

Gamuk asor

²¹ Ari ya kab ezaq iyim osaiqta na teq ya naga emad osaiqta na ago Tikikus tigibilendaq. Tikikus in i gimaqbab araq dimun diqta. Teq in Iyahta kabiy ugta na emad atuw a hi hiqiyaqta.

²² Ya in eman nawa lehim i ezaq diq osauqta na ago teq in ne gibilensa ne gigem zaway tiqiydaq.

²³ Ari i Gimam God teq Iyahta Yesus Krai inaq in ne on mataw Krai abin wazinayta na bunmo gilumsihsa ne gigem kute nemsas iy. Osad ne ginad helmota na waz naqmo hiqiyad ne an anan ginad bilaqsa iy.

²⁴ Ari on mataw tutimmo i gigo Iyahta Yesus Krai anan ginad bilaqta na bunmo God in agem dimunta negsa in iy. Nawaqmo.

God Ago Maror Muturta Agamukan
The New Testament in the Bargam Language of Papua
New Guinea

Nupela Testamen long tokples Bargam long Niugini

copyright © 2001 Wycliffe Bible Translators, Inc.

Language: Bargam

Translation by: Wycliffe Bible Translators

This translation is made available to you under the terms of the Creative Commons Attribution-Noncommercial-No Derivatives license 4.0.

You may share and redistribute this Bible translation or extracts from it in any format, provided that:

You include the above copyright and source information.

You do not sell this work for a profit.

You do not change any of the words or punctuation of the Scriptures.

Pictures included with Scriptures and other documents on this site are licensed just for use with those Scriptures and documents. For other uses, please contact the respective copyright owners.

2013-02-05

PDF generated using Haiola and XeLaTeX on 18 Apr 2025 from source files dated 31 Aug 2023

e6d4bba7-efc9-5580-b990-ee6b0ef92064